

УДК 94.001.73 (47+57) «18/20»

HISTORY OF DISTRIBUTION AND DEVELOPMENT OF CARPET PRODUCTION IN PEASANT FARMS OF SLOBID UKRAINE ІСТОРІЯ ПОШИРЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВИРОБНИЦТВА КИЛИМІВ В СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ

Trubchaninov M.A./Трубчанінов М.А.

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8432-478X>*Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди,
Алчевських 29, 61002**Kharkiv National Pedagogical University. H.S. Skovoroda, Alchevskiyh str.29, 61002,*

Анотація. В Слобідській Україні килими побутували серед усіх верств населення. Широко ними користувалися панівні класи. Основний акцент статті відводиться техніці виробництва та фарбування килимів на Слобожанщині кінця XVIII початку ХХ ст., з подальшим продажем на ярмарках та використання в побуті. Відомо, наприклад, що в маєтках окремих вельмож налічувалося до сотні килимів. Цікаві дані з цього приводу подаються в описі спальні охтирського полковника Перекрестова, де серед цінних речей значиться багато килимів. Ними були оббиті стіни кімнат, застелені меблі й підлога, згадуються настільні килими. У багатих сім'ях, коли дівчина виходила заміж, в придане їй обов'язково давали килими. Особливо визначне місце займав килим у побуті простого народу України, основну масу якого становило селянство.

Ключові слова. Килимарство, кустарні промисли, кози, кустарі-килимарі, мануфактура, фабрика.

Вступ. Килимарство залишається одним із найважливіших елементів національної культури українського народу, яскравою сторінкою селянського промислового підприємництва. З найдавніших часів килими служили на українських землях для утеплення і прикрашання житла, були обов'язковою частиною виправи нареченої, виконували обрядові функції, а в деякі періоди ними навіть сплачували данину. Найдавніші письмові згадки про існування народного килимарства на території Слобідської України зустрічаються у подорожніх нотатках чужоземних мандрівників, ранньослов'янських літописах, народних билинах, історичних піснях та інших джерелах, які належать ще до середини та другої половини XVII ст. З цього часу й аж до початку ХХ ст. основна частина мешканців Слобожанщини задовольняла власні потреби саме домотканими килимами.

Основний текст. Протягом другої половини XIX – початку ХХ ст. повсюдно на Слобідській Україні виготовлення килимів належало до одного з найбільш поширених видів господарської діяльності селянства і було розповсюджене майже по всій її території. У кожному регіоні Слобожанщини виготовлення різноманітних килимів мало свою багатовікову історію та свої глибокі традиції. Із покоління в покоління селянські майстри передавали й удосконалювали як техніку, так і основні принципи художнього оформлення килимів. Ручне килимарство з'явилося у Харкові майже одразу після його заснування в 1654 р. Спочатку, в другій половині XVII ст., воно існувало як домашнє виробництво місцевих жителів для власного вжитку. Виготовлення килимів було в цей час виключно жіночим заняттям [1, с. 135]

До початку XVIII ст. повсюдно на Слобожанщині килимарство в основному трансформувалося в мале товарне виробництво, яким, в селянських господарствах, поряд із жінками, стали активно займатись й чоловіки. З цього часу харківські кустарі-килимарі виготовляли килими переважно на замовлення або для збуту на місцевих ярмарках і ринках. За підрахунками І.С. Аксакова, щороку вони виготовляли близько 26 тис. різноманітних килимів, які продавали на найбільших ярмарках Харкова – Хрещенському, Успенському та Покровському. Велику частину закупували купці для вивезення до Москви, С.-Петербургу, Риги, Кишиневу, у німецькі колонії Півдня України та інші місця [2, с. 338].

Упродовж тривалого періоду, й особливо у XVIII – першій половині XIX ст., в Слобідській Україні паралельно існувало кілька форм виробництва килимів для різних верств населення. У поміщицьких майстернях килими ткали кріпаки, у міських килимарнях працювали ремісники, а у дрібних монастирських килимарнях – ченці. Поступово стали з'являтися відносно великі килимарські мануфактури і фабрики. На всіх цих підприємствах виготовлялися вироби найрізноманітнішого призначення, від простих килимових доріжок до великих вишуканих килимів, призначених для панських палаців або експорту. Однак основна частина сільських і, значною мірою, міських мешканців Слобідської України приблизно до кінця XIX ст. – початку XX ст. задовольняла власні потреби домотканими килимами, які вироблялися в селянських промислових господарствах.

Сировиною для виготовлення килимів була вовна, льон і коноплі, які ще з заселення українцями території Слобідської України в XVII ст. вироблялися в кожному селянському господарстві. Для основи килима слобожанські селяни звичайно використовували саморобну однотонну міцно скручену в кілька разів конопляну, а з кінця XIX – початку XX ст. нерідко й фабричну бавовняну нитку. Значно рідше для основи вони брали лляну чи бавовняну пряжу. Для піткання селяни добирали саморобну різнокольорову шерстяну, а іноді, через брак сировини, напівшерстяну нитку. При всій різноманітності ниток, що використовувалися в килимарстві, сировинною основою цієї промисловості тривалий час була саморобна конопляна пряжа. Лише у 20-ті роки XX ст. вона почала поступатися своїм лідерством фабричній бавовняній нитці. [3, с. 17]. Для виготовлення конопляної та лляної пряжі і для підготовки її до процесу ткання були характерні точно такі ж технологічні процеси, як і у звичайному селянському ткацькому промислі.

Основною сировиною для виготовлення вовняних ниток, які служили пітканням для килимів, була овеча вовна. Поголів'я вівець в Слобідській Україні було доволі значним й до середини XIX ст. догодило до 1,2 млн голів. Незважаючи на тенденцію поступового знищення кількості вівець до початку XX ст., вони в цілому забезпечували потреби селянського килимарського промислу [4, с.81-84]. Слобожанські килимарі використовували насамперед вовну тих вівець, яких вони вирощували у власному господарстві, а з розвитком товарно-ринкових відносин дедалі більша частина сировини стала купуватися в односельців або на ринках і ярмарках. Селяни звичайно стригли вівець раз на рік

одразу після весняного Миколи – у другій половині травня, а ягнят стригли пізніше – у червні. Вовну вівець перед їх стрижкою найчастіше не мили, а в ягнят обов'язково промивали. Її зістригали великими грубими ножицями, які називалися «стисками». Вовну, зняту з однієї вівці селяни називали «руно», а з одного ягняти – «мицик». Після стрижки вівець, отриману вовну піддавали обов'язковому очищенню й миттю [5, с.19-21].

Одним із найбільш складних і важливих процесів селянського килимарського виробництва було фарбування вовняної пряжі. Від того, як вона буде пофарбована та які фарби буде вжито, залежала якість усього килима. Саме тому на фарбування пряжі промислові селяни звертали головну увагу. Приблизно до 80-х років XIX ст. слобожанські килимарі фарбували вовняну пряжу, як правило, рослинними та мінеральними барвниками і потім закріплювали їх сироваткою, огірковим або капустяним розсолем. Однак у різних регіонах Слобідської України і навіть у різних промислових господарствах одного населеного пункту селяни виготовляли барвники за своїми рецептами, які намагалися зберігати в таємниці й передавали як цінність у спадок. У досліджуваний період, разом із динамічним розвитком селянського килимарського промислу і його трансформацією в товарне виробництво народні умільці дедалі частіше експериментували й винаходили нові барвники для пряжі, знаходили нові способи її фарбування та закріплення барвника [6, с.370].

В другій половині XIX – на початку XX ст. серед килимарів Слобідської України був особливо поширеним спосіб добування червоної фарби з коренів морени, а з дроку виварювали жовту фарбу. Багато килимарів використовували у своєму промислі фарбу з червця – особливих комах яскраво-червоного кольору, які водилися біля коріння суниці та білої потентіли і відкладали там своє сім'я. У червні-липні воно виростало до розмірів горошини, дозрівало и наливалось яскраво-червоним соком. Селяни збирали таке дозріле сім'я і приносили додому де вимочували в теплій воді до тих пір, поки в ній не розчинявся весь червоний сік. Для одержання червоної фарби червця сушили, а потім розтирали в ступі на порошок [7, с.9-10, 12].

Починаючи із 80-х років XIX ст. в селянському килимарстві почали широко використовуватися хімічні барвники фабричного виробництва. Вони дозволяли фарбувати пряжу в дуже широкий спектр яскравих кольорів і при цьому були досить дешевими. Так, наприклад, анілінова фарба, розрахована на пофарбування 5 пасем вовни коштувала наприкінці XIX ст. всього п'ять копійок, фуксин, якого могло вистачити на фарбування 15 пасем вовни, коштував три копійки [8, с.64].

Використання в селянській килимовій промисловості саморобних натуральних фарб сприятливо позначалося на художніх якостях килимів, які нею вироблялися, бо такі фарби давали тривалі яскраві кольори, які не линяли протягом десятиліть. Сам процес фарбування цими фарбами вовняних ниток звичайно полягав у тому, що пряжу спочатку знежирювали, для чого її варили у розчині галуни (приблизно 400 г галуни на відро води). Ця операція називалася загалунуванням. Іноді замість галуни промислові селяни вживали сирівець.

Після знежирювання пряжу клали в розчин натуральних фарб і в ньому варили. Часто до цієї фарби, як засіб закріплення на пряжі, додавали галуно або сирівцю. Пофарбовану пряжу сушили і змотували в клубки. Оскільки від точного дотримання технології фарбування пряжі прямо залежала якість майбутнього килима і, відповідно його ринкова вартість, то всі основні фарбувальні операції завжди проводив найбільш досвідчений килимар і лише різноманітні допоміжні операції він доручав своїм помічникам. На фоні загального технічного процесу в Україні та Росії наприкінці XIX – початку XX ст. в кожному регіоні Слобідської України, поряд із використанням загальновідомих способів фарбування вовняної пряжі, народні майстри продовжували винаходити й використовувати все нові, лише їм відомі технології забарвлення. При цьому вони часто комбінували традиційні натуральні саморобні барвники з деякими хімічними реактивами, насамперед із знежирювачами та закріплювачами фарби [9, с.12].

На протязі кінця XIX ст. – початку XX ст. процес виготовлення й пофарбування пряжі як для основи, так і для піткання закінчувався по всій Слобідській Україні приблизно в жовтні, і тоді селянські майстри приступали безпосередньо до ткання килимів. Звичайно їх продовжували ткати решту днів осені, взимку й навесні аж до Великодня чи до початку весняних польових робіт. Слобожанські сільські майстри ткали килими різною технікою. В народному килимарстві Харківській губернії за цими ознаками визначають три основних типи килимів: гладкі двобічні, ворсові й килими-ліжники. Типові для селянського килимарства Слобідської України гладкі двобічні килими. Різні за розмірами і формами, вони виконувались як на вертикальних, так і на горизонтальних верстатах простою технікою, що забезпечувала двобічний ефект рисунка. Ця техніка є найдавнішою в Україні. Виготовлені в такий спосіб килими являли собою цупку грубу вовняну тканину полотняного переплетення. Двобічного ефекту домагалися завдяки кольоровому пітканню, яке прокладалось між нитками основи. Переважну більшість давніх українських килимів, що збереглися до нашого часу, становлять гладкі двобічні килими з різних районів Слобідської України. Це свідчить про те, що в побуті українського народу саме ці вироби мали найбільше застосування.

Ворсова техніка була популярною серед харківських кустарів Слобідської України, бо дозволяла створювати килими з найскладнішими за формою та багатими за кольором візерунками. Такі килими набагато повніше виконували як свої утилітарні, так і естетичні функції. На численних ярмарках, базарах і ринках Харківської губернії вони коштували набагато дорожче і тому приносили своїм виробникам більш високі прибутки. На початку XIX ст. лише в самому м. Харкові коцарським промыслом займалися мешканці 50 дворів Коцарської вулиці. Тут у кожній хаті стояло по 2-3 верстати-кросна, на яких працював сам майстер і члени його родини або наймані робітники. Щорічно в місті виготовляли до 20 тис. коців, більша частина яких вивозилася за межі Харківської губернії [10, с. 371-372].

Найбільш характерними для Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст. були поширені в багатьох районах килими: довгі (до трьох метрів) і вузькі (в середньому 80-90 см) геометричні та різних розмірів і форм

квіткові килими. Ними найчастіше застиляли стіл, скриню, ліжко. Крім того, для долівки використовувалися спеціальні килими-доріжки, а для застилання ліжка – килими, виконані на човниковому верстаті з картатим рисунком «рябчик». Килими були поширені в побуті місцевого населення. Ними накривали лави, які стояли вздовж стін у затишних і чистеньких хатах слобожан, прикрашали стіни над ліжками, іноді вішали під вікнами [11, с. 14].

Висновки. Отже, застосування килимів в Слобідській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. було широким і різноманітним. Зумовлювалося воно побутовими потребами, а також кліматичними, географічними та етнографічними особливостями окремих районів. Проте, функції килимів не були весь час однаковими, а змінювалися відповідно до зміни умов життя і побуту народу. Особливо помітно змінюються функції килимів у побуті населення України наприкінці XIX ст. Стіл, скрині та інші меблі почали застеляти більш практичними й дешевшими фабричними виробами – скатеркою, рядном, покривалом та ін. Виходять з ужитку ворсові килими-коці й попони. В зв'язку з цим деякі типи килимів зовсім перестали виготовлятися й поступово зникали. У слобожанському килимарстві визначаються в основному два найпоширеніших типи килимів – це настінні й долівкові. Такого типу килими продовжували використовувати в своєму побуті селяни, але особливо великого поширення вони набули серед населення міст, де найбільше відповідали вимогам інтер'єру.

Література.

1. К содействию кустарной промышленности // Ремесленная газета. — 1897. — № 17. — С. 135.
2. Аксаков И.С. Исследования о торговле на Украинских ярмарках. – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1858. – 390 с.
3. Зарембовський А. История и техника тканья украинских килимов // Материалы по этнографии. т. III. Вып. первый. – Ленинград: Изд. гос. рус. музея, 1926.– С. 1-18.
4. Данные подворной сельскохозяйственной переписи в Харьковской губернии, произведенной земством в 1913 г. – Х.: Союз-Банк, 1920. – 95с.
5. Доклад Харьковской губернской земской управе В.Г.Колокольцева.- Харьков, 1899.- 59 с.
6. Килимарство // Українське народознавство / За ред. С.П.Павлюка, Г.І.Горинь, Р.Ф.Кирчіва.- Львів, 1994.- С.367-375.
7. Риженко Я. Килимарство й килими Полтавщини.- Полтава, 1928.- 16 с.
8. Ежегодник кустарной промышленности. 1912 год / Под ред. Е. Д. Максимова. – СПб.: Тип. «Энергия», 1912. – Т. 1. – Вып. 1. – 224 с.
9. Авилов Б.В. Местные промыслы населения Харьковской губернии / Б.В. Авилов. – Х.: Изд-во губ. зем., 1905. – 97 с.
10. Бабенко В.А. Коцарство в Харьковской губернии / В.А. Бабенко // Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902. – М.: Тип. В.И. Воронцова, 1905. – Т.3. – С. 371-372.
11. Запаско Я.П. Українське народне килимарство / Я.П. Запаско. – К.:

«Мистецтво», 1973. – 111 с

References.

1. To promote handicraft industry // Craft newspaper. — 1897. — No. 17. — P. 135.
2. Aksakov I.S. Studies on trade at Ukrainian fairs. – St. Petersburg: Type. V. Kirshbaum, 1858. - 390 p.
3. Zarembovskiy A. History and technique of weaving Ukrainian carpets // Materials on ethnography. v. III. issue the first - Leningrad: Izd. Mr. Russian Museum, 1926. – P. 1-18.
4. Data from the household agricultural census in Kharkiv province, produced by the zemstvo in 1913. - Kh.: Soyuz-Bank, 1920. - 95p.
5. Report of the Kharkov provincial zemskoy board by V.H. Kolokoltsev. - Kharkov, 1899. - 59 p.
6. Carpet making // Ukrainian folklore / Ed. S.P. Pavlyuka, G.I. Horyn, R.F. Kyrchyva. - Lviv, 1994. - P. 367-375.
7. Ryzhenko Ya. Carpet weaving and carpets of the Poltava region. - Poltava, 1928. - 16 p.
8. Yearbook of handicraft industry. 1912 / Ed. E. D. Maksimova. – St. Petersburg: Type. "Energy", 1912. - Volume 1. - Issue 1. – 224 p.
9. B.V. Avilov Local industries of the population of Kharkiv province / B.V. Avilov. - Kh.: Izd-vo gub. Zem., 1905. - 97 p.
10. Babenko V.A. Knighthood in Kharkov province / V.A. Babenko // Proceedings of the Twelfth Archeological Congress in Kharkov, 1902. - M.: Type. YOU. Vorontsova, 1905. - Volume 3. - P. 371-372.
11. Zapasko J.P. Ukrainian folk carpet making / J.P. Zapasko - K.: "Mystetstvo", 1973. - 111 p

***Abstract.** In Slobid Ukraine, carpets were used by all strata of the population. They were widely used by the ruling classes. The main emphasis of the article is on the technique of production and dyeing of carpets in the Slobozhan region at the end of the 18th and the beginning of the 20th century, followed by sale at fairs and use in everyday life. It is known, for example, that in the estates of individual nobles there were up to a hundred carpets. Interesting information on this matter is provided in the description of the bedroom of Colonel Perekrestov of Okhtyr, where many carpets are listed among the valuables. The walls of the rooms were upholstered with them, the furniture and the floor were covered, table carpets are mentioned. In rich families, when a girl got married, she was always given carpets as a dowry. The carpet occupied a particularly prominent place in the life of the common people of Ukraine, the bulk of which was the peasantry.*

***Key words:** Carpet making, handicrafts, carpets, carpet craftsmen, manufacture, factory.*

Стаття відправлена 31.07.2024

Трубчанінов М.А.